

ких робіт, які повинні були перебувати під неодмінним і пильним фактичним контролем» [5, арк.6].

Таким чином, спроби організації цивільного і військового фінансового апарату Російської імперії на окупованих західноукраїнських землях (що на той час юридично входили до складу Австро-Угорської імперії) показали кризовий характер, недовершеність фінансової політики царату в роки Першої світової війни. Тут вона відзначалася непослідовністю – скільки-небудь продуманих і системних заходів щодо узгодженого формування фінансової адміністрації започатковано і проведено не було. Функції та компетенція цивільного і військового управління фінансами перетиналися і дублювалися. Податкова політика мала суперечливий характер. Якщо щодо прямих податків зберігалася австрійська система справляння, то непрямі намагалися стягати за російським законодавством. Установи Державного банку на окупованих землях створено не було, відтак органи державної влади та військові частини обслуговувалися територіально віддаленою Київською конторою.

Відносна розвиненість і стабільність довоєнного фінансового апарату Російської імперії зіткнулася з казнокрадством і формалізмом військового відомства. Державний контроль, організований на західноукраїнських землях, в цілому сумлінно виконував свої функції, але не мав достатніх правових важелів для того, аби навести порядок у фінансових справах прифронтової зони.

Список літератури: 1. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. К., 2001. 2. Москаль Г.Г. Інститут тимчасового генерал-губернатора в Україні у кінці XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Х., 2002. 3. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК). Ф.431. Оп.1. Спр.30. 4. ЦДАК. Ф.434. Оп.1. Спр.16. 5. ЦДАК. Ф.378. Оп.1. Спр.1. 6. ЦДАК. Ф.431. Оп.1. Спр.31. 7. Гончарук В.Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX ст. Х., 2002. 8. Лейберов И.П. Патриотические настроения, их проявления и угасание в годы первой мировой войны (1914-1918)//Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX – XX веков. СПб., 1999. С.497-501.

Надійшла до редколегії 04.05.04

О.В. Мороз

СТАНОВЛЕННЯ РИНКУ ЦІННИХ ПАПЕРІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ТА ЕТАПИ ЙОГО РОЗВИТКУ (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ)

Формування ринкової економіки, невід'ємною частиною якої є фонд цінних паперів, є матеріальною основою створення в Україні громадянського суспільства та однією з важливих умов реалізації курсу на інтеграцію нашої країни в європейську спільноту. Тому сьогодні є досить актуальними питання побудови ринку цінних паперів з урахуванням вітчизняного досвіду. Для уникнення помилок, які були допущені в минулому, необхідно вивчити насамперед становлення ринку цінних паперів у Російській імперії та

етапи його розвитку. Це питання досліджували Аношкін Р.Н., Басов А.І., Биков А.В., Воловик А.М., Галанов В.А., Голицін Ю.П., Клещев Н.Т., Кондрашин Ю.А., Литвиненко Л.Т., Поздняков А.П., Семенков А.В., Таранков В.І., Тараканов Л.В. Кожен із названих дослідників висвітлював лише певний аспект даного питання, тому виникла необхідність його комплексного аналізу.

У науці існують різні періодизації становлення фондового ринку в Російській імперії. У цьому зв'язку викликає інтерес аргументація тієї чи іншої позиції. Одні автори вважають, що ринок цінних паперів почав формуватися за часів царювання Петра I [1, с.167]. (Звичайно згадується заснування Петербурзької товарної біржі в 1703 р.). Інші автори початок формування ринку цінних паперів пов'язують з рескриптом про першу державну позику 2 квітня 1769 р. [2, с.97]. Треті пов'язують становлення ринку цінних паперів із його інституціональним становленням і відносять до початку ХХ ст. [3, с.104]. Узагальнюючи й аналізуючи ці підходи, Ю.П. Голицин справедливо відзначає, що Петербурзька біржа була товарною і на ній продавалися тільки векселя, які були в обігу і до утворення біржі [4, с.122]. Що ж стосується перших російських державних позик, то вони розміщувалися за кордоном і не призначалися для внутрішньої торгівлі. Якщо навіть через вторинний обіг частина векселів державної позики і поверталася в Російську імперію, то для їхнього обігу не було особливого нормативного й інституціонального забезпечення.

Що ж стосується формування ринкових інститутів, то вони характеризують вже розвинутий стан фондового ринку, але не його становлення.

На нашу думку, починати періодизацію потрібно не з 1769 р. (початку випуску облігацій зовнішньої позики), а з початку ХІХ ст., коли починається поширення облігацій внутрішньої позики і була заснована Державна комісія погашення боргів. Завершення першого етапу й початок другого етапу пов'язується із соціально-економічними реформами 60-х рр. ХІХ ст. Завершення другого і початок третього етапу пов'язується з фінансово-економічною кризою кінця ХІХ ст. і початку ХХ ст., і третій етап, що охоплює початок ХХ ст. і 1917 р. характеризується як зрілий етап функціонування фондового ринку до його закриття.

Необхідно зазначити, що як сама періодизація, так і аргументи, висунуті при її обґрунтуванні, заслуговують на увагу.

Деякі вчені [1] вважають, що офіційне формування ринку цінних паперів та поява біржових структур у Російській імперії безпосередньо пов'язана з реформами Петра I. Саме він організував першу біржу в Санкт-Петербурзі в 1703 р. Побувавши за кордоном, молодий цар ознайомився з діяльністю амстердамської, лондонської і гамбурзької бірж. За їхнім зразком Петро I задумав побудувати біржі й у Російській імперії, він вирішив влаштувати біржові збори у новій столиці держави. Однак, на нашу думку, поява біржі в Петербурзі ще не означала, що в ХVІІІ ст. російський торговий капітал був активний і організований. Санкт-Петербурзька біржа виникла винятково за волею й бажанням «царя-реформатора», коли природні передумови для біржової торгівлі ще далеко не сформувалися.

Незважаючи на те, що протягом усього XVIII ст. товарні операції на Петербурзькій біржі були основними, тут укладалися також угоди з купівлі і продажу іноземних векселів. На початку 30-х рр. на ній уперше з'явилися в обігу й акції акціонерних товариств й облігації підприємств. На провінційних біржах операції з облігаціями й акціями стали відбуватися значно пізніше, і в невеликих обсягах.

Що стосується українських губерній, то перша біржа на їх території відкрилася в 1796 р. в Одесі. Вона була другою біржею, яка відкрилася в Російській імперії. До Одеської біржі із самого початку її існування проявили значну зацікавленість іноземні підприємці, які з часом почали відігравати значну роль у її роботі. Отже, загальні закономірності розвитку біржової торгівлі підтвердилися ще раз: виникнення перших регіональних бірж пов'язано із великими торговими портовими містами. У північно-західній частині Росії торгівля в цей період відбувалася через Санкт-Петербурзький порт, а на півдні була зосереджена в Одесі [5, с.1]. Статут Одеської біржі був опублікований у 1848 р. На початковому етапі Одеська біржа, як і інші біржі Російської імперії була виключно товарною. Але вже з 1825 р. почали друкуватися котирування Одеської біржі на переказні векселя. Торгівлю цінними паперами на Одеській біржі неможна було порівняти із торгівлею на Санкт-Петербурзькій біржі, але вона відбувалася самостійно і на ній були в обігу в основному цінні папери місцевих компаній. Обіг цінних паперів на Одеській біржі регулювався «Одеськими біржовими правилами для угод по купівлі-продажу цінних паперів, золотої валюти, трат і тому подібних цінностей».

Обіг цінних паперів здійснювався і на інших офіційних біржах Російської імперії – у Варшаві, Києві, Харкові, Ризі, Москві. Разом із тим, на цих біржах не існувало спеціального фондового відділу подібного до фондового відділу Санкт-Петербурзької біржі, а обіг цінних паперів був незначним. Крім того, всі ці біржі знаходилися у сфері дії Санкт-Петербурзької біржі.

У Російській імперії, як і в інших європейських країнах, першими фондovими цінностями на фінансовому ринку виступали державні цінні папери.

Ще за часів Катерини II в 1769 р. в Голландії була укладена зовнішня позика [6, с.23]. Деякі вчені [2] цю подію вважають історичною точкою відліку виникнення фондового ринку Російської імперії. Зовнішню державну позичку 1769 р. було здійснено під час війни з Туреччиною. З цього періоду протягом 40 років Російська імперія регулярно вдавалася до зовнішніх позик, що дозволило, крім одержання фінансових ресурсів, нагромадити досвід операцій з цінними паперами, використаний при випуску перших внутрішніх позик.

На початку XIX ст. М.М. Сперанський вніс пропозицію про покращення організації системи державного кредиту. Він вважав доцільним випустити боргові відсоткові зобов'язання – облігації довгострокової державної позички і продавати їх всім бажаючим, що значно, на його думку, зміцнило б фінанси держави. Перший випуск таких цінних паперів було здійснено в 1809 р. на суму 3 млн. крб. [7, с.62] на підставі Указу про правила укладення внутрішніх державних позик від 25 березня 1809 р. З цією подією, на нашу думку, можна пов'язати виникнення ринку цінних паперів у Російській ім-

перії. Державні відсоткові папери були широко представлені на фондовому ринку в біржовому й позабіржовому обігу. За наступні дев'ять років було випущено ще шість позик для розміщення усередині Російської імперії, в тому числі і на території українських губерній, на загальну суму в 351 млн крб. Успішне поширення позик поклало початок регулярному використанню цього джерела для фінансування державної скарбниці.

Умови випуску й основні правила укладення внутрішніх державних позик були визначені Указом від 25 березня 1809 р., згідно з яким позики випускалися на п'ять років, розмір прибутку був визначений у 7% річних: 6% річних і плюс 1% грація (премія). Прибутки за державними цінними паперами були вище, ніж ті, які надавали державні кредитні установи. Однак останні мали більш глибокі традиції, користувалися довірою населення, розгалужена мережа робила їх доступною й зручною для широкої публіки. Тому для успішного розміщення випуску його власникам надавалися певні пільги. Так, облігації могли прийматися в заставу по всіх підрядах і відкупках, у визначеній частині могли прийматися на сплату казенних зборів і мита. Відсоток і грація по облігаціях виплачувалися щорічно вперед за рік [8, с.149–153].

У маніфесті від 2 лютого 1810 р. зазначалося про припинення емісії асигнацій і про випуск внутрішньої державної позики для погашення паперово-грошового боргу. У травні того ж року була випущена 6% семирічна позика на 100 млн крб. асигнаціями. Позика була реалізована лише на 3,2 млн крб. [9, с.34]. Причини невдачі полягали у дефіциті довгострокових вільних капіталів і недовірі заможних прошарків населення до нової форми державного кредиту.

Не дивлячись на це, перша державна позика 1809 р. є визначною та примітною подією: у Росії з'явився принципово новий фінансовий інструмент – цінні папери.

Після війни з Наполеоном знову була поставлена мета скоротити поточний борг по випущених асигнаціях. Це завдання було покладено на Комісію погашення боргу (утворена в 1810 р.). Вона для досягнення мети випустила ряд облігаційних позик – безстрокових і довгострокових, зовнішніх і внутрішніх [10, с.20–22].

У квітні 1812 р. у Російській імперії випускаються короткострокові облігації державного казначейства з терміном обігу один рік, прибутковістю 6% річних. Російська імперія на той час мала потребу в додаткових коштах на покриття своїх військових видатків. Уряд дав дозвіл міністерству фінансів випускати короткострокові облігації державного казначейства на суму 6–10 млн. крб. Ці облігації призначалися для продуктів споживання, які купували для війська. Це було першою спробою введення правильної форми поточного державного боргу [10, с.14–17].

У 1817 р. в Російській імперії з'явилися безстрокові державні борги, що полягали у позиках, за якими уряд зобов'язаний був платити одні тільки відсотки. У 1817–1819 рр. було випущено ще п'ять 6% позик на суму в 331 млн. крб. [11, с.190], які призначалися для виведення з обігу паперових грошей і консолідації державного боргу. Вони приносили прибуток у 6% річних із сплатою відсотків за півріччями. Однак внутрішній фондовий ри-

нок був ще вкрай слабкий, і необхідні ресурси залучити не вдалося, саме тому уряд повернувся до зовнішніх позик.

Внутрішній державний кредит не користувався великим попитом у Російській імперії, в тому числі і в українських губерніях. У результаті наступні сорок років після 1822 р. уряд змушений був вдаватися до зовнішніх позик, або до випуску так званих серій білетів державного казначейства. У 30-х рр. на фондовому ринку з'являються в обігу акції й облигації приватних компаній, випуск й обіг яких регулювався прийнятим у 1836 р. Законом про промислові товариства. Однак їхній обіг у порівнянні з державними відсотковими паперами й аналогічними паперами на західному фондовому ринку був незначний, що відповідало визначеному рівню розвитку капіталізму в українських губерніях у той період.

Таким чином, можна зробити висновок, що у Російській імперії, в тому числі і на території українських губерній, розвиток фондового ринку проходив ті ж етапи, що й в інших державах з урахуванням національних особливостей. Операції з цінними паперами у Російській імперії організовано стали проводитися ще за часів правління Петра Першого, який в 1703 р. заснував першу товарно-фондової біржу в Санкт-Петербурзі. Об'єктом торгівлі на цій біржі спочатку були іноземні цінні папери, в основному вексели, але пізніше з'явилися акції й облигації як іноземних емітентів, так і вітчизняних. Услід за Санкт-Петербурзькою з'явилися інші біржі в інших містах Російської імперії, в тому числі і на території українських губерній, хоча торгівля цінними паперами велася на біржах Москви, Одеси, Варшави, Києва, Риги й Харкова. Одна з причин відсутності в Російській імперії дійсних повноцінних фондових бірж полягала в тому, що найбільші державні позики царської Росії поширювалися лише на біржах іноземних держав.

Список літератури: 1. Рынок ценных бумаг: шаг в России в информационное общество. Под ред. Н.Т.Клещева. М., 1997. 2. Предпринимательство и предприниматели в России от истоков до начала XX века. (Сборник)/Центр полит. и экон. истории России Рос. независимого ин-та социал. и нац. пробл., Ассоц. «Рос. полит. энцикл.»; (Ред – кол.: А.К.Сорокин (руководитель проекта и др.). М., 1997. 3. Воловик А.М., Семенов А.В. Три эпохи биржи в России. М., 1993. 4. Голицин Ю.П. Фондовый рынок дореволюционной России. М., 1998. 5. Быков А.В., Кондрашин Ю.А., Поздняков А.П., Тараканов Л.В. Биржевая торговля. Что это такое? Красноярск, 1991. 6. Литвиненко Л.Т. и др. Рынок государственных облигаций: учебное пособие / Л.Т. Литвиненко, Н.П. Нишатов, Д.П. Удалишев / Под ред. Е.Ф. Жукова. М., 1997. 7. Тупов Б.С. О фондовом рынке России // Деньги и кредит. 1994. № 2. 8. Рынок ценных бумаг / В.А. Галанов, А.И. Басов, Р.Н. Аношкин и др. / Под. ред. В.А. Галанова, А.И. Басова: Рос. экон. акад. им. Г.В. Плеханова. М., 2000. 9. Таранков В.И. Ценные бумаги государства Российского. М., 1992. 10. Гурьев А.Н. Очерк развития государственного долга России. Спб., 1903. 11. Банковская энциклопедия. Т.2. Биржа / Под ред. Л.Н. Яснопольского. К., 1917.

Надійшла до редколегії 18.04.04

Л.І. Рябошапко, І. Амаші

ПРАВОВИЙ СТАН КРИМСЬКО-ТАТАРСЬКОГО НАРОДУ: ДОСЯГНЕННЯ НА ТЛІ ПРОБЛЕМ